

UOT 82.091

İSVEÇRƏ ƏDƏBİYYATINDA ƏNƏNƏVİ DETEKTİVDƏN POSTMODERNİZMƏ KEÇİD VƏ FRİDRİX DÜRRENMATT

MƏRDANLI HUMAY HÜSEYNBALA qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, böyük laborant

merdanli77@mail.ru

Açar sözlər: müqayisəli təhlil, klassik detektiv, postmodernizmə keçid, yeni detektiv, ədəbi növ, eksperiment, yeni dünya modeli

Ənənəvi detektiv pozulmuş sosial bərabərliyin bərpaedicisidir. Hər hansı bir detektiv quruluşu olan ədəbi əsərin 3 tərkib hissəsi olub: bədbəxtlik siqnalı (tapılan qurban), ictimai sakitliyin pozucusu (cinayətkar) və bu sakitliyin bərpasına təhkim olunmuş şəxs (istintaq nümayəndəsi). Uzun zamanlar ənənəvi detektivin xüsusiyyəti olaraq, belə bir dəyişməz sxem mövcud idi: cinayəti törədən şəxs iz qoymur və müəyyən müddətdən sonra tanınmış hüquqşünas hadisənin baş vermə ardıcılığını müəyyən edir, deduksiya yolu ilə kriminal tapmacanı çözüür. Ənənəvi detektiv qanunauyğunluğu analitik təhlil, intellekt və həlli çətin olan bir məsələni yoluna qoymaqdır. Bəs görəsən bu ağıl oyununa bir qədər ali intuisiya əlavə olunsaydı və oxucu da hüquq işçisi ilə yanaşı tədqiqat prosesinə cəlb olunsaydı necə? Ənənəvi detektivə cinayətin açılmaması xüsusiyyəti xarakterik deyil və belə detektivin nəticələri cavabı sonda verilən məktəb kitablarını xatırladır.

Detektiv janrının yaranmasını bəziləri Qaston Lerunun "Sarı otağın sirri", bəziləri isə Amerika yazıçısı Edqar Allan Ponun "Morq küçəsində qətl" romanı ilə bağlayır. İlk detektiv roman isə dünya ədəbiyyatı tarixində Çarlz Feliksin "Notting Hillin sirri" romanı hesab olunur. Tədqiqatçılar tərəfindən isbat olunmuş məlumatlar sübut etdi ki, ancaq "Notting Hillin sirri" romanı detektiv roman kriteriyalarına cavab verir. Kitabın müəllifi Çarlz Feliksin təsvir etdiyi üsullar - şahidlərin dindirilməsi, maddi sübutların toplanması və başqa detektivə xas xüsusiyyətlər ancaq 1920-ci illərdən sonra yazılan detektiv romanlarda istifadə olunmağa başlayıb. Dünyaca məşhur İsveçrə yazıçıları M. Friş, F. Dürrenmatt, sonra isə İtalyan yazıçısı U. Eko artıq detektiv başqa janrlarla sintez etdilər və bunun nəticəsində yeni ədəbi janrlar meydana gətirməyi bacardılar. Bu cəhdlər nəticəsində tarixi detektiv, intellektual-kulturoloji detektiv, siyasi detektiv, mistik detektiv, fantastik detektiv janrları yarandı. Umberto Ekonu, Den Braunu, Knutt Tomsonu, Orxan Pamuku bu sahənin öncülləri hesab etmək olar. Ancaq bu yazıçılar detektiv ədəbiyyatı nümayəndəsi hesab olunmurlar. Onların romanlarında detektiv xətt sadəcə romanın strukturunun və süjetinin rəngarəngliyinə xidmət edir və postmodern roman xüsusiyyətlərinə cavab verir.

Dünyada kifayət qədər məşhur olsa da, İsveçrə detektivini özünün “klassik” dövrünə malik deyil. İsveçrə ədəbiyyatında detektiv janrı Fridrix Qlayzerin (1896-1938) yaradıcılığı ilə başlayır. Qlayzerə qədər onun sələfləri və müasirlərinin (Simenon, Çandler və Hemett) ilkin roman-krassvordları özündə sosial-psixoloji məzmun və ictimai mühiti əks etdirərək, fərdi və sosial psixologiya arasındakı mürəkkəb əlaqələrə toxunurdu.

Modernizm öndər ölkələrdə XX yüzilliyin 2-ci yarısından başlayaraq böhran keçirmiş, postmodernizmə keçmişdir. Çağdaş dövrdə də mədəniyyətin və fəlsəfənin çeşidli sahələrində postmodernizm özünü göstərməkdədir.

Postmodernizm müxtəlif ədəbi janrları, stilləri özündə birləşdirən geniş bir ədəbi hərəkatdır. İntertekstuallıq, haşiyəyə çıxma, imitasiya, eklektizm, dekonstruksiya postmodernizmin çoxlu sayda

xarakteristikalarından bir neçəsidir, amma postmodernizm həm də müxtəlif çox ciddi ədəbi janrları əhatə edir. Postmodernizmdə bütün sərhədlər ortalıqdan götürülür. Fəlsəfə, mədəniyyət, incəsənət, memarlıq və başqa anlayışlar bir-birinə qarışır, xaosluq meyillik duyulur. Postmodernizm çoxşaxəlilidir, “İsveç masasına” bənzəyir. Kimə oradan nə gərəkdirsə, onu da aparır.

Bu fikrə nümunə olaraq İsveçrə əsilli postmodernist yazıçı Fridrix Dürrenmattın detektiv janrdə yazdığı roman və povestləri göstərə bilərik. Müəllifin əsərləri xüsusən dünyanın və bəşəriyyətin xaosluqluğundan bəhs edir. Postmodernizmə xas olan bütün xüsusiyyətlər onun bədii əsərlərində yer alır. Fridrix Dürrenmattın detektiv romanları ilə tanışlıqdan sonra, onun yaratdığı süjet xəttinin sadə hadisələr üzərində qurulmadığını və oxucunu məntiqi düşüncəyə sövq etdiyinin şahidi oluruq. Yəni oxucu adət etdiyimiz kimi, hadisələrin necə cərəyan edəcəyini əvvəlcədən bilmək iqtidarında deyil.

Fridrix Dürrenmatt yaradıcılığında postmodernizmə aid xüsusiyyətlərdən biri də hər şeyin keçici olması fikridir. Yəni dünən doğru olanın bu gün səhv olması, bu gün doğru olanın isə sabah səhv ola bilmək ehtimalıdır.

Postmodernizmin nəzəriyyəçilərindən biri olan J.Derridaya görə, bütün ənənəvi anlayışların yanlış olması, onların dağıdılması (dekonstruksiyası) zərurət idi. Onun dediklərinə görə, həqiqət kimi dəyərləndirilən qaydalar vardır. Bu “söz mərkəzçiliyidir” (loqosentrizm). Bütün ənənəvi anlayışları sübhə altına qoyan Derrida hesab edirdi ki, onlar heç də həqiqət və təməl deyil, yalnız törəmədir.

U. Ekonun “Bütün sözlər artıq deyilib, bu səbəbdən də, postmodernist mədəniyyətdə hər bir söz (hətta hər f) sitatdır” [1, s.8] fikrinə əsaslanaraq, qeyd edə bilərik ki, XX əsrin ikinci yarısında yaşayıb-yardan F. Dürrenmattın nəsr əsərlərindəki əksər fikirləri də postmodernist mədəniyyətin ədəbiyyat qolunda fəlsəfi sitata çevrilmişdir: “*Paradoksla kim məşğul olursa, reallıqla qarşı-qarşıya qalır*” [2].

Kiçik Qərbi Avropa ölkəsindən olan yazıçı Fridrix Dürrenmattı dünyaca tanınmış detektiv nəsr ustası və dramaturq kimi tanıdan səbəbi araşdırarkən, onu onilliklər boyu müasirlərindən fərqləndirən səbəb aydın olur və belə bir nəticəyə gəlirsən: Müəllifin istər rəsm əsərlərində, istərsə də detektiv üslubda yazdığı bütün roman və povestlərdə XX əsrin digər rəssam və yazıçıları kimi planet və bəşəriyyətin taleyi mövzusu öndə olub. Lakin müasirlərindən inadkarlığı və “nahamvarlığı” ilə fərqlənən Dürrenmatt təsəlli verməyi, yaxşılığa doğru dəyişikliyin olacağı vədini vermək deyil, əksinə həyəcanlandırmaq, xəbərdar etmək kimi missiyanı öz üzərinə götürmüşdü. Qeyri-adi düşüncə xətləri (trayektoriyası), qəribə paradoksal obrazlarla müəllif, cəmiyyətə qarşı laqeyd olanları və tənbel düşüncələri gözlənilən “qiyamət günü” fobiyası ilə qorxudurdu. Detektiv əsərlərinin əsas süjet xəttini detektiv təşkil edən F. Dürrenmat sanki təhlükəli eksperiment aparırdı. Müəllifin bütünlüklə eksperimentdən ibarət olan əsərlərindən biri “Ədalətin mühakiməsi” adlı romanıdır. Əsər gözlənilməz intriqalar və paradokslarla doludur. Onlarla şahidin gözü qarşısında törədilən *həvəssiz qətl* (yəni səbəbsiz) bütün personajları qarışdırır və oxucunu maraqlandırır. Qatil, (doktor Kohler) iyirmi illik həbs müddətinin əvvəlində gənc vəkil Şpeti sınaq keçirməyə dəvət edir: *İstəyirəm, işimi yenidən araşdırasınız... qatilin mən olmadığımı ehtimalına əsaslanaraq. Heç kim səni gerçəkliyi araşdırmağa məcbur etmir... Reallıqda olan imkanlardan birini nəzərə almalısən. Görürsən, əziz Şpet, gerçəklik artıq bizə məlumdur, onun üçün mən burda oturub səbət toxuyuram, amma mümkün olanı çox az bilirəm. Mümkün, demək olar ki, sonsuzdur. Əgər qatil olmasaydım, başqası olsam, reallıq nə kimi görünür? O zaman başqa kim olardı? Bu işə görə sizə otuz min məaş təyin edəcəm* [3.s.62]

Yeni-yeni karyeraya başlayan bir hüquqşünas pulun müqabilində bu təklifi qəbul edərək, öz şərəf və ləyaqətini sual altına qoyur. Onun, əslində, məlum olan cinayətkarı başqa yerdə axtarma cəhdi yeni cinayətlərin üstünün açılması (bu zaman yaranan şübhə və ehtimallarla) demək idi.

Beləliklə də, əsərdə əslində müstəntiq kimi yer alan (Şpet) personaj üzərindən bir oyun qurulur. Və bu istintaq araşdırmalarında yazıçı cəmiyyətin bütün cinayətkarlığını ortaya qoyur. Bura cəmiyyətdə baş verən qadın zorakılıqları, dövlət məmurlarının vəzifələrindən sui istifadə halları, maddi baxımdan güclü tərəfin özbaşınalığı, polis artıq qoruma simvolu deyil, təqib simvolu olması və s. daxildir.

Əsərdə təsvir olunan Şpet obrazı ilə müəllif öz qəhrəmanının mövqeyinin ikili olduğunu vurğulayır: o eyni zamanda bir qatil, həm də bir qurban ola bilər. Yazıçının yaradıcılığının aparıcı mövzuları bunlardır:

- Hakim və təqsirləndirilən şəxslərin münasibətləri;
- Qurban və qatil;
- Ədalət və zorakılıq;
- Müxtəlif ixtişaş və pislilikləri anatomizasiya etmək cəhdləri.

F. Dürrenmatt detektiv əsərlərində cəmiyyəti anonim bir idarəetmə sistemi kimi təqdim edirdi. Belə cəmiyyətdə, əslində, insanlar deyil, sistem təqsirkar sayılır. Cəmiyyət korrupsiya və aldatmağı təbliğ edir.

Ümumiyyətlə, Fridrix Dürrenmattın əsərlərindəki hadisələr ötən əsrin təxminən 30-cu illərində faşizmin dirçəldiyi dövrdə cərəyan edir. Müəllif həmin dövrdə cəmiyyətin mənəvi deqredasiyasının bədii mənzərəsini çox aydın şəkildə yaratmışdır. Uşaqlığında ətrafında və yaşadığı mühitdə gördüyü hadisələr, aldığı təəssüratlar sonralar inkişaf etmiş bir yazıçının pyesləri, detektiv romanları, hekayələri üçün material rolunu oynadı. Məsələn, yaşadığı kənddə insanların onun ailəsinə qarşı olan münasibəti ona açıq səma altında türməni xatırladırdı. Demək olar ki, detektiv romanlarının hamısında həbsxana həyatının təsvirinə rast gəlinir.

F. Dürrenmattın dərin zəkası və şüurunun nümunəsi olan bütün detektiv romanlarında, bəzən mənəviyyətin təmizliyi uğrunda mübarizə aparan insanın özünün belə sonda zərərçəkmiş qismində ola bilmə ehtimalı var. Necə ki, yazıçının yaratdığı hüquqşünas obrazları...

ƏDƏBİYYAT

1. Şərifova S. Çağdaş Azərbaycan postmodern romanı. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 102 s.
2. Paradoksların dramında (Xarici ədəbiyyatda Fridrix Dürrenmatt). İsveçrə ədəbiyyatının ümumi xüsusiyyətləri. <https://pitfiz.ru/az/uhod-za-kozhejj/o-dramaturgii-paradoksov-fridrih-dyurrenmatt>
3. Дюрренматт Ф. Правосудие. Пенсионер. Санкт-Петербург: Азбука, 2017, 348 с.

РЕЗЮМЕ

ПЕРЕХОД ОТ ТРАДИЦИОННОГО ДЕТЕКТИВНОГО ЖАНРА К ПОСТМОДЕРНИЗМУ В ШВЕЙЦАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И ФРИДРИХ ДЮРРЕНМАТТ

Мерданлы Г.Г.

Ключевые слова: *сравнительный анализ, классический детектив, переход к постмодернизму, новый детектив, литературный тип, эксперимент, новая модель мира*

В статье раскрываются характерные черты и свойственные постмодернизму особенности произведений Фридриха Дюрренматта, представителя швейцарского детективного жанра, не имеющего своего классического пути развития. Автор статьи привлекает к исследованию новый тип детективных произведений писателя, определяет основные темы творчества Ф. Дюрренматта и подчеркивает те ее черты, которые отличают его от современников. Там, где это необходимо, основная мысль, представленная в статье, уточняется с помощью фрагментов и цитат, взятых из произведений автора.

SUMMARY

TRANSITION FROM TRADITIONAL DETECTIVE GENRE TO POSTMODERNISM IN SWISS LITERATURE AND FRIEDRICH DURRENMATT

Merdanli H.H.

Key words: *comparative analysis, classic detective, transition to postmodernism, new detective, literary type, experiment, new world model*

The article studies the postmodernist features of F. Durrenmatt's works, the representative of Swiss detective genre, which did not have classic period in its development. The author of the article involves a new type of detective works of the writer. At the same time, the author defines the main themes of the work of F. Durrenmatt and emphasizes the features that distinguish him from his contemporaries. If necessary, the main idea presented in the article is specified using fragments and quotes taken from the author's works.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.12.2019
	Son variant	03.03.2020